

²²Наконечний М.Ф. До вивчення історичного розвитку фонологічної системи української мови // Питання історичного розвитку української мови. Тези доповідей... – Х., 1959. – С. 4 – 8. ²³Матвіяс І.Г. Формування південно-східного наріччя української мови // Мовознавство. – 1983. - № 1. – С. 57-59. ²⁴Зілінський І. Карта українських говорів. – Варшава, 1933. – С. 3. ²⁵Колесса О. Назв. праця. – С. 22. ²⁶Жилко Ф.Т. Про виникнення діалектних груп української мови // Діалектологічний бюлетень. – К., 1962. – Вип. 9. – С. 14. ²⁷Жилко Ф.Т. Ареальні системи української мови // Мовознавство. – 1990. - № 4. – С. 21. ²⁸Матвіяс І.Г. Назв. праця. – С. 57. ²⁹Німчук В.В. Про походження українських діалектів // Україна: наука і культура. – К., 1993. – Вип. 26-27. – С. 242 – 244. ³⁰Півторак Г.П. Назв. праця. – С. 273-274. ³¹Хабургаєв Г.А. Етнонимія “Повести временных лет” в связи с задачами реконструкции восточнославянского глоттогенеза”. – М., 1979. – С. 63.

Білан Н.І., асп.

ЗАПОВІТИ В КОЛІ ПАМ'ЯТОК АКТОВОЇ ПИСЕМНОСТІ XVI - XVIII СТ.

У XVI - 1 половині XVII ст. книжна українська мова поруч із старобілоруською значно розширює свої функції, у зв'язку з великим суспільним її авторитетом, усе виразніше виявляючи місцеві говіркові риси. Від цього періоду до нас дійшли не лише окремі ділові документи, але й численні актові книги гродських (замкових) урядів, міських ратуш та козацьких канцелярій і судочинства. Спорадичне залучення народнорозмовних елементів відбувається в полемічному, ораторсько-проповідницькому, художньому письменстві, в літописанні, проте найвиразніше дається взнаки в актовій писемності.

Інтенсивне літературне використання народної мови в XVI ст. відзначив й І.Я.Франко. Він вважав другу половину XVI - першу половину XVII ст. “порою, в котрій у нас народилася і почала розвиватися перша всеукраїнська, дійсно національна література”¹. У “простій мові” кінця XVII - XVIII ст. простежуються сліди впливу народнорозмовної стихії на літературно-книжну мову.

У ділових пам'ятках характер, повнота закріплення живого народного мовлення визначається переважно типом документа. Становлення ділового стилю староукраїнської літературно-писемної мови ґрунтувалося на тривалій історичній традиції. Поступово формувався усталений “каркас” типових форм офіційного

листування, актів і документів урядування, судочинства, що виявлявся часто незмінним чи повторювався в основних формулах з однотипних документів.

Це стосується насамперед шаблонних початків і кінцівок, форм титулування, звертання, окремих фраз-стереотипів у середині ділового акту. Як відзначають дослідники², навіть деякі з інструкцій писані глибоко народною мовою, але й це узагальнення потребує детального розгляду пам'ятки з урахуванням її походження та авторства. Перша оптимальна класифікація з урахуванням мовних жанрових особливостей і сфери поширення актів була здійснена В.Й.Горобцем³. Подолання синкретичного підходу, що мало місце у вітчизняному джерелознавстві ХХ ст., відбувалося поступово у зв'язку з розвитком цілісного сприйняття пам'ятки, як об'єкта культури у конкретно-історичних дослідженнях. Проте й досі, як відзначає автор, деякі акти публікуються фрагментарно, різножанрові джерела розташовуються часто безсистемно. Не можна не погодитися з автором, що розташування складових частин документа (заголовки, основна частина, кінцівка) та їх співвідношення пояснюються як обсягом інформації, так і її спрямуванням.

Складність дослідження різножанрової актової писемності XVI - XVIII ст. пов'язується також неясністю розрізнення термінів "формуляр" та "реквізит" у вітчизняних студіях.

Вартісними, на наш погляд, видаються дослідження рукописних актів з урахуванням джерельної їхньої основи (вихідних текстів).

У колі пам'яток приватної документації кінця XVI - XVIII ст. чільне місце займають заповіти на власність (майно, землю тощо), що означувались паралельними назвами: "духовне завіщання", "духовниця", "тестамент". Ще досить часте є "духовное завещание" у заголовній частині, у викладовій частині його витісняє живомовний однослівний відповідник "духовниця" та паралельний полонізм "тестамент".

У духовних заповітах людина висловлювала власну волю щодо розподілу своєї маєтності після смерті між нащадками і родичами. Тут виявляється її моральний і освітній рівень, разом з тим з'ясовуються обставини, в яких вона живе, порушуються цікаві факти іншого порядку. Щоб усе це передати на письмі, потрібні були відповідна лексика, певні форми вираження, чим і пояснюється лінгвістичний інтерес до документів такого роду.

Духівниці характеризують побут у певний період існування автора. Звичайні житейські факти лягли в основу змісту таких документів. Через те оформлення їх характеризується тісним зв'язком з живою мовою епохи, охоплюючи значний ареал живомовної лексики і фразеології. Це була в основному мова з уст народу, його різночинних представників за освітою, соціальним станом і т.д.

Духівниці становлять собою показові рукописні акти, створені на місцях особами, які репрезентують всерозмаїття вислову їх авторів у невимушеній формі заповідача. Тим самим доповнюються наші свідчення про загальні тенденції розвитку системи мови. На сьогодні синтетичні курси з історії української мови, зокрема створені Інститутом мовознавства, а також суспільний розвиток української лексикографії, проте й досі не маємо цілісної картини про мову і стиль певних жанрів, які до того ж лишаються ще чітко не окресленими.

Як зазначає В.Й.Горобець⁴, поживлення у кінці XVI - протягом XVII ст. на території Гетьманщини діяльності полкових та сотенних канцелярій, розвиток діловодства в ратушах, загалом у центральних органах управління та судочинства спричинилося до появи розмаїтої актової документації, яка й досі, на жаль, не досліджена в жанрово-стилістичному аспекті й не визначений розвиток самоназв документів.

Загалом, конкретно-стилістичний підхід до аналізу актової документації намітився з появою праць С.С.Волкова⁵ і В.Я.Дерягіна⁶.

Важливе значення для історичної лексикології, а також вивчення фонетичних процесів, пов'язаних з оновленням звукових форм, мають нововиявлені рукописні джерела у фондах Інституту рукописів Національної бібліотеки України ім. В.І.Вернадського, зокрема, у фонді I, з колекції О.М.Лазаревського та II – з архіву землевласників Гоголів-Яновських, Галаганів, Вакуленків, Дараганів, Савицьких, та ін., а також окремі документи, що зберігаються в розрізних збірках інших актів епохи.

Пам'ятки (духівниці) написані типовим скорописом XVIII ст. (пор. В.Й.Горобець)⁷ на папері XVI - XVIII ст., про що свідчать відповідні філіграні, виявлені дослідниками археографами і зафіксовані в інших джерелах. Стан збереження загалом задовільний, завдяки сумлінному клопотанню про них давніх упорядників, зокрема О.М.Лазаревського. Почерк у деяких з них частково втратив чіткість і зблякнув, що зумовлено збереженням і формуванням збірок упродовж

століть. Більшість оригіналів і копій зберігають елементи-реквізити, зокрема печатки, підписи, яких іноді не знаходимо на актикованих документах. Певна річ, використання мовних засобів так чи інакше залежить від обсягу духівниць, при цьому типовий зразок документа сягає від двох до чотирьох аркушів. Часом трапляються надто лаконічні документи: за обсягом - від одного до піваркуша. Інші, навпаки, досить задовгі у викладовій частині (у межах одинадцяти – вісімнадцяти аркушів).

Здебільшого рукописи містять прямі вказівки стосовно місця написання документа у відповідних формулах, наприклад, *Ja Йосыф Семеновъ сынъ Дуброва житель и козакъ городовища Роменскыя...* (Тест., 106). Дата документа переважно відображає рік, місяць і день його створення. Наприклад: 1750 года февраля 11-го дня (Тест., 268); 1748 року Мая(.) 17 дня (Дух., 1); Тысяча сьмсотъ пятьдесятъ восьмого году февраля вьсмого дня (Тест., 306).

Мова духівниць, що ще не досліджувалась в українській історичній науці, становить цікавий об'єкт для лексикологічних студій. Всеосяжне охоплення української дійсності кінця XVI - XVIII ст., багатство побутових деталей забезпечують різноманітність мовних засобів та спеціальних зворотів у певних контекстах. Вивчення лексики XVI – XVIII ст., адресантами яких були представники різних соціальних груп, що мешкали в центрі і на периферії, дає змогу репрезентувати різноманітні матеріали для вияву закономірностей розвитку загального і спеціального словника у відповідних сферах буття носіїв мови XVI і, головним чином, XVIII ст. На жаль, у рамках даної статті немає спроби навести бодай скромні фактологічні свідчення.

Адресантами аналізованих духівниць є представники різних соціальних груп суспільства XVI – XVIII ст.: митрополит Київський, ієреї, рядове і знатне військове товариство, козаки, сотники, міщани, численний посполитий люд та ін. Іноді в духівницях не зазначається соціальне походження автора, лише міститься вказівка, що документ написаний жителем відповідного населеного пункту (село, місто чи хутір), що звужує наші уявлення про уживання тих чи інших мовних фактів, типу: *Я, рабъ Божий Семень Мелникъ, житель кириевский(.) буду(чи) навижений отъ Господа Бога хоробою.....*(Тест., 87).

У викладовій частині тексту зустрічаємо паралельне вживання обох термінів – “духовниця” і “тестамент”, при цьому часто як рівноправних, хоча в заголовку переважає назва “тестамент”.

Здебільшого оригінали і копії актиковані, хоча первісний документ створювався вдома у присутності запрошених офіційних осіб – представників козацько-старшинської адміністрації та священника. Документ записувався з уст неосвічених авторів рукою запрошених близьких осіб, урядовців та писаря. Від початку створення духівниці містили в собі два основних аспекти, що стосуються розподілу родинної спадщини: моральні заповіді та розподіл майна. При цьому перші могли існувати і як самостійні дидактичні твори, поповнюючи художній жанр літератури. Проте у процесі поступової спеціалізації, що пов'язана із закріпленням духівниць у юридичній сфері, сталося зміщення моральних заповідей в окремі формули викладової частини. Таким чином, була збережена цілісна структура документа. Документи створюють переважно упродовж кінця XVII – 11 пол. XVIII ст.

Структура і формуляр духівниць

Термін формуляр виник в європейській дипломатиці, і там він набув значення “композиція”, “схема побудови документа”. Формуляром ми називаємо певну мовну оболонку (набір стійких і обов'язкових словосполучень – речень та формул), що охоплювала собою сам зміст акта і яка вирізняла даний акт з-поміж інших, що мали близький чи адекватний зміст, але зовсім іншу мету (наприклад, духівниці від купчих та ін.). Опис структури акта та його формуляра дає змогу виділити сталі елементи, що повторюються в інших паперах, визначити набір специфічних мовних засобів – стійких речень, штампів, кліше, якими послуговувались у викладі кожної частини.

Структура духівниць

У структурі духівниць виділяємо умовно три основні частини:

А. Початковий протокол, що розпочинається формулою Божої клятви (наприклад: Во имя Отца и Сына и Святого Духа (Дух., 1)). Далі постає конкретна назва документа (заголовок). Часом їй передуює дата написання документа, але іноді дата зазначається в кінці документа.

Б. Основна частина (виклад) розпочинається формулою, що відображає мотивацію адресанта про заповідання певної власності членам родини з обґрунтуванням переконання про цілком свідомі дії і нормальний стан мислення автора у період створення документа. Наступні формули основної частини послідовно відображають поетапність у передачі різних типів власності кожному з членів

родини.

В. Заклучна частина – так званий кінцевий протокол документа. Виклад закінчується формулою-закляття іменем Бога чи застереженням про неминучі розплати за порушення правових дій відступниками закону.

Конкретно-історичний підхід до вивчення мови пам'яток, зокрема духівниць, передбачає усвідомлення змінності структури документа в часі з урахуванням повного його обсягу та мовної інформативності, виділення додаткових формул і т.ін. Проте в найзагальнішій, композиційній схемі поділу чітко виділяється саме три основні частини. Визначальну частину реквізиту в духівницях становлять формули, пов'язані з означенням творців документа – писаря та причетних офіційних осіб, у колі яких він створювався, а також відомостями про підтвердження підписів повірених.

Мова багатьох пам'яток, зокрема духовенства, часом строката, проте виклад часто-густо відображає використання виразових засобів, залежно від обсягу власності, що передається у спадок, становища власника та інших характеристик членів родини.

¹Франко І.Я. Твори в 20-т., т.5, - К., 1956; ²Горобець В.Й. Ділова документація Гетьманщини XVIII ст. - К., 1993.- С.36; ³Там само. – С.62-63; ⁴Там же. – С.64; ⁵Волков С.С. Лексика русских челобитных XVII века. - Л., 1974. – С.27; ⁶Дерягин В.Л. Об историко-стилистическом исследовании актовых текстов. Вопросы языкознания. – 1980. №4. ⁷Горобець В.Й. Український скоропис першої половини XVIII ст.//Історичні джерела та їх використання. Вип.7, 1972.

Список умовних скорочень назв джерел

Дух. – “Духовниця” басанського сотника Переяславського полку
Клима

Григоровича Шаповаленка, 1748.- Рукоп. ЦНБ АН України, Ш.- Ф. II
№ 3150.

Тест. – Тестаменти (1637-1761 рр.) (Оригінали та копії).- Рукоп. ЦНБ
АН України, Ш.- Ф. I № 57489-57601 (№ 57585, 57577, 57596).